

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА**

**П. П. Кононенко, Т. П. Кононенко,  
А. Ю. Пономаренко**

**ТВОРЕЦЬ  
«КНИГИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО  
НАРОДУ»**

**Київ 2007**

ББК 63.3(4 Ук)5  
УДК 929 Костомаров

**Рецензенти:**

**Погрібний А.Г.**, *д.філол.н., професор,*  
**Лебединська Т.М.**, *к.філос.н., доцент*

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
НДІ українознавства МОН України, протокол №9 від 25.09.2007 р.*

Кононенко П.П., Кононенко Т.П., Пономаренко А.Ю.  
Творець «Книги буття українського народу». – К.: НДІУ, 2007. –  
40 с.

У виданні вміщено доповіді, виголошені на Міжнародному семінарі  
«Діячі науки і культури Росії з України» до 190-річчя М. І. Костомарова  
(Санкт-Петербург).

ББК 63.3(4 Ук)5  
УДК 929 Костомаров

© Кононенко П.П., 2007  
© Кононенко Т.П., 2007  
© Пономаренко А.Ю., 2007

## НАУКОВИЙ ПОДВИГ

У травні 2007 року в Санкт-Петербурзі проходив міжнародний семінар, ініційований Бібліотекою Академії наук Російської Федерації (директор В. П. Леонов) та Науково-дослідним інститутом українознавства Міністерства освіти і науки України. Він був присвячений обговоренню різних аспектів проблеми «Діячі науки і культури Росії з України». У засіданнях брали участь Генеральний консул України в Санкт-Петербурзі Микола Рудько, керівник громадського руху «Спадщина» Олександр Близнюк, працівники бібліотеки, професори Санкт-Петербурзького державного університету, науковці з України та Росії. Під час семінару було підбито підсумки конкурсу науково-дослідних робіт «Переяславська рада: погляд студента ХХІ століття» студентів історичного факультету Санкт-Петербурзького університету і нагороджено переможців.

Одразу зауважимо, що з боку Санкт-Петербурга винятково активну роль в організації конференції відігравали директор Бібліотеки АН РФ професор В. П. Леонов, кандидат філософських наук Т. М. Лебединська (невтомний організатор українського життя в Російській Федерації), керівники української діаспори в Санкт-Петербурзі.

У глибоких доповідях директора бібліотеки, Т. М. Лебединської, представників різних областей України та м. Києва ставились різні важливі питання науково-культурологічної взаємодії України і Росії як у минулому, так і на сучасному етапі та в перспективі.

І все ж особлива увага практично всіх учасників конференції була виявлена Миколі Івановичу Костомарову.

Причиною було й те, що історику, письменнику, педагогу, громадському діячеві виповнилося 190 років.

Але ювілярів загалом багато. Окремих із них вшановують, інших згадують; є й такі, що не викликають жодного інтересу.

Особливість ювілею М. І. Костомарова в тому, що в своїй долі він зазнав усього: і шани, і переслідувань (аж до ув'язнення й адміністративної висилки, заборони праць). У Росії й сьогодні його належним чином не вшановано. В Україні вийшли присвячені йому навіть видання енциклопедичного типу. І це тим важливіше, що саме в Україні і царська, і більшовицька влади не лише за життя, а й по смерті люто переслідували великого вченого, звівши його (сина воронізького поміщика) в ранг українського «буржуазного націоналіста». Горенауковці та горепатріоти не відставали: коли їм здавалося, що ярлика «українського буржуазного націоналіста» замало, тоді вони звинувачували М. І. Костомарова в недостатній увазі до українських проблем та неповазі до важливих національних інтересів. Особливо ущипливими, а то й блюзнірськими були інсинуації щодо трактування М. І. Костомаровим проблем мови, суверенітету України та федералізму.

І це – справді вірного друга і послідовника Тараса Шевченка, автора «Книги буття українського народу» – своєрідного літопису, гімну й пророцтва української долі!

Відомо, що ті проблеми і в їх загально-цивілізаційному плані не менш актуальні та гострі й сьогодні, а досвід М. І. Костомарова важливий і тим, що з дійсно наукових, історично виважених позицій вчений аргументовано, переконливо відповідає й на сучасні питання «буття українського народу».

Історія повертає великого мислителя до життя.

З огляду на все те і були виголошені на Міжнародному семінарі доповіді доктора філологічних наук П. Кононенка, кандидата філософських наук Т. Кононенка та кандидата філологічних наук А. Пономаренко, які вміщуються в цій брошурі.

## **ІСТОРІЯ УКРАЇНИ І РОСІЇ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ ЯК НАУКИ У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА**

Історія знає немало випадків, коли зі смертю відомої особи вмирала і її популярність, а то й слава.

Бувало, як те бачимо на прикладі М. І. Костомарова, і навпаки: з часом постать тільки вивищувалась. Справді, Миколу Івановича Костомарова за більшовизму пробували якщо не викреслити з історії, то хоча б розвінчати його як малозрілого народника та ідеолога «українського буржуазного націоналізму», що, немовби то, негативно позначилося і на його методі, і на філософії історії.

Та марними виявилися конвульсії яструбів чорносотенства: навіть недруги змушені були визнавати велич його високоталановитої постаті, оскільки, за визнанням Михайла Грушевського, М. Костомаров «положив свою печать на цілу епоху»<sup>1</sup>.

Сучасні дослідники виділяють п'ять періодів вивчення й поцінування спадщини великого предтечі в Україні: кінець 30-х – 80-ті роки ХІХ ст. як час прижиттєвої інтерпретації; час 80-х років – 1917 р.; період революційного відродження народу та наукової історіографії (до 30-х років ХХ ст.); дослідження радянських та зарубіжних авторів (до 80-х років ХХ ст.); 90 рр. – початок ХХІ ст.

Перший період пов'язаний з дискусіями М. І. Костомарова щодо принципів і етапів розвитку української та російської історії з слов'янофілами, норманістами, проімперськими ідеологами та представниками української романтичної течії в історіографії, зокрема з М. Погодіним, С. Соловйовим, Г. Карповим, П. Кулішем, М. Максимовичем та І. Срезневським.

Щоб уявити, наскільки принциповими були ті дискусії, достатньо нагадати: норманісти виводили генеалогію

---

<sup>1</sup> Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. – К., 1928. – ХХІ.

давньоруської держави та влади великокняжої доби з норманських завоювань та впливів; М. Погодін в основу історичного процесу клав офіційну доктрину великоруського походження Київської держави та приходу на терени Києва (отже, й Праукраїни) українців в образі білих хорватів лише з XIV ст. – часу відходу «великоросів» з монголо-татарами на північ та приходом до Києва білих хорватів; П. Куліш, І. Срезневський, інші історики-романтики відштовхувалися від настанов романтичної концепції походження націй; і могутньою скалою системно-наукового методу вивчення й інтерпретації джерел походження, етапів, причин і наслідків еволюції історії України та Росії (Московії) поставала історіософія Михайла Максимовича (яку, зазначимо забігаючи наперед, поклав до фундаменту своєї теорії М. Грушевський)<sup>2</sup>.

Принциповими підходами відзначалися дослідження наукової творчості М. Костомарова М. Драгомановим і В. Ключевським, О. Маркевичем і В. Антоновичем, зрозуміло – М. Грушевським, а також В. Міяковським і В. Семевським, резонаторами більшовизму М. Ілюковичем та М. Рубіншейном, представниками еміграції Г. Вернадським і А. Мазуром та цілою плеядою дослідників останніх десятиріч: П. Поповим й І. Пільгуком, Р. Івановою та О. Ясем, Я. Козачком, Д. Папазяном, б. ін. Закономірно, що 2005 р. В. Смолієм, Ю. Пінчуком, О. Ясем видана фундаментальна праця «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник».

На різних етапах представники різних політичних, ідеологічних, науково-історіософських шкіл поцінювали М. І. Костомарова часом із цілком протилежними наголосами.

Та історія – суддя об'єктивний, тож і сьогодні загальний висновок один: Микола Костомаров – великий діяч української і російської наук, видатний вчений – історик, археограф, лінгвіст, етнолог-психолог, культуролог, антрополог, а також письменник і громадський діяч, спадщина якого з часом стає все вагомішою і актуальнішою.

Що ж визначило це однодумне резюме історії? Як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних маємо віднести саму

---

<sup>2</sup> *Грушевський М.С.* Історія української літератури в 6-ти томах. – К.: Либідь, 1993.

природну парадигму: М. І. Костомаров народився від батька-росіянина і матері-українки – з одного боку, і від батька-козака, а згодом поміщика, та матері кріпачки – з другого. З цієї причини він і мав соціально-кар'єрну перспективу, і тривалий час, як Т. Шевченко, перебував на становищі безправного плебея, шлях якому у вищий світ був заказаним.

І тут з особливою силою виявилася індивідуальна домінанта М. І. Костомарова – його рідкісно багатогранне і гармонійне обдарування: і різнобічними талантами, і титанічною працею, і силою волі.

Автор поезій, оповідань («Кудеяр», «Холуй», «Чернігівка») і п'єс («Переяславська ніч») Микола Костомаров – він же Ієремія Галка та Іван Богучаров – міг сягнути вершин літературної творчості. Автор творів «О причинах и характере унии в Западной России», «Книг буття українського народу», «Изложения истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы», редактор видань «Актів Южной и Западной России», автор розвідок «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Хмельницького», «Павло Полуботок», «Руїна. Історична монографія 1663 – 1687. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного і Самойловича», «Мазепа. Історична монографія», «Мазепинці», «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Две русские народности», «Украина», «Современное народоправство во времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка», «Смутное время Московского государства», «Последние годы Речи Посполитой». Зрештою – фундаментальної «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» сягнув висоти науково-публіцистичної та політичної творчості і діяльності.

Важко навіть уявити межі інтересу та невтомної праці М. І. Костомарова: від найдавніших епох, Київської Русі до України, і від Московії до Росії, Сходу і Заходу Європи, – досліджуючи при цьому історію як еволюційний процес, на прикладі народів і їхніх у певному розумінні найхарактерніших представників, у причинах і наслідках, чим він близький М. Максимовичу і П. Кулішу, М. Грушевському й І. Франку –

прихильникам універсального обсерваторства ходу та уроків вселюдської історії.

І не лише цим.

Дивовижно резонують між собою і особливості долі М. І. Костомарова та Т. Шевченка й І. Франка: з Т. Шевченком його споріднює раннє кріпацьке дитинство; з І. Франком – стрімкий науково-освітній і літературний розгін, надії на щасливе одруження, замість якого спіткає арешт і руйнація життєвих планів. Не здійсниться мрія про домашнє вогнище Т. Шевченка, через усе життя пронесе ностальгію по першому кохання І. Франко; через життєві незгоди лише через кілька десятків літ повернеться в особі Аліни його вірна любов і до М. Костомарова...

І не можемо не помічати цього роду символіки, бо за нею як риса ментальності людей українського родоводу, так і домінанти їхньої творчості та діяльності.

Тарас Шевченко на схилі життя творив «Букваря» (до речі, у Санкт-Петербурзі!) та горів жагою створити ще й лічбу (арифметику), географію, космологію та історію «його бідного народу». І. Франко та М. Костомаров усе життя присвятили освіті, бо розуміли її як фундамент і критерій розвитку народу. Всі троє були пов'язані долею з Києвом, Т. Шевченко і М. Костомаров – із Санкт-Петербургом, а тим самим – з центрами розвитку українців і росіян.

Не взявши і цього до уваги, ми можемо не зрозуміти у характері їхньої діяльності та творчості найголовнішого.

І найперше – як змісту, так і пафосу та концепційних засад, ідеалів та пророчих устремлінь.

Відомо, що навіть на приватне життя М. Костомарова глибокий відбиток наклала вже перша – знищена режимом! – праця «О причинах и характере унии в Западной России». Згідно із заголовком, вона була присвячена проблемі унії в житті українського народу, уярмленого тоді польською шляхтою. Та насправді звернення до унії спонукало молодого дослідника до широкого охоплення течії народного життя і відповідно широких політичних вислідів і висновків. Працю було присуджено знищити. І справа була не лише в позиції архієрея Інокентія, професора Устрялова чи й міністра освіти, а й щонайперше в

позиції М. Костомарова: він, за думкою О. Грушевського, дав не стільки погляд на унію, скільки картину інтересів, життя і поглядів народних мас; і в центр відбиття історії поставив не ієрархічні стосунки церковних чи світських влад, не так полемічну літературу, а як, зауважує Ю. Пінчук, боротьбу мас.

Вийшов політичний трактат з далекосяжною перспективою в методології та філософії історії. І цілком закономірно.

Знову таки – навіть з погляду автобіографічного.

Поміщик Іван Костомаров походив з козаків. А козацька верства понад усе ставила дух незалежності і свободи. Батьків дух передався і синові.

Ще глибшим було коріння наукових традицій. Пригадаймо: ще митрополит Іларіон у праці «Слово про закон, благодать та істину» наголошував: вища мета інтелектуальної праці – пошук істини. З цієї точки зору основа життя – закон, а основа, вища форма благодаті – свобода.

Зовнішня і внутрішня свобода як наслідок пізнання макросвіту, мікросвіту, Слова та самопізнання була ідеалом та критерієм істин і для Г. Сковороди.

В ім'я свободи та правди історії поклав на олтар народного щастя навіть життя й Т. Шевченко.

Цілком закономірно, що ідеал соціальної, національної, державно-політичної та особової свободи підносився М. Костомаровим і в «Законі Божому» та знаменитій «Книзі буття українського народу», створеній за прямого впливу Т. Шевченка і братства Кирило-Мефодіївців. Ідеал козацької християнської республіки, ядро національної ідеї (якою жила тоді Європа, котра говорила голосом Мадзіні: не думаймо про особисті матеріальні блага, станьмо нацією, – інакше будемо байстрюками в сім'ї вольних народів!<sup>3</sup>) та концепція федералізму слов'янських народів, згідно з якою кожен народ має свій характер, долю і місію, а тому в сім'ї об'єднаних народів живе ідеєю великого братерства, – однаково входить у неї й живе **суверенно та незмісимо** з іншими, – ось ядра філософської праці історика – новатора і реформатора існуючої практики.

І сьогодні не може не вражати навіть стиль праці: піднесений, урочистий там, де мовиться про волелюбні традиції козацького

---

<sup>3</sup> Див.: Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 56.62

народу, й нищівно-саркастичний там, де говориться про зраду ідеалів та віковічних демократичних норм життя, про підлеглість кріпацьким законам, встановленим режимом панів лукавих та їхньою предводительською – «курвою всесвітньою» Катериною II.

Нагадаємо образи гонористих, пузатих панів, пихатого, але нікчемного царя, «мов опенька засушеного, тонкої, довгоногої» цариці у творчості Т. Шевченка і стане зрозумілим: сарказм не від особистої образи, а від історично зумовленого духу козацького, котрий не визнавав ні пана, ні царя, а і в рабстві жив ідеалом свободи. Жив так, як у козацьких літописах Самовидця, Грабянки, Величка, в «Історії русів», у творчості великого Кобзаря. А головне – в дійсній історії.

Чи не найкраще проблему Т. Шевченко, доля України, Кирило-Мефодіївське братство і М. І. Костомаров розкрито у праці Тетяни Лебединської «Есть ли у него перстень «Святых Кирилла и Мефодия» (1997). Для переконливості наведемо уривок з цієї вагомої праці: «Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительною точностью (писав Т. Шевченко у спогадах після резолюції царя заборонити писати й малювати та покарати: Т. Шевченка – засланням у солдати, а М. Костомарова – запроторенням на рік у Петропавловську фортецю, – Авт.).

Август-язычник, ссылая Назона к диким геттам, не запретил ему писать и рисовать. А христианин Николай запретил мне и то, и другое, оба палачи».

Т. Шевченко, зауважує Т. Лебединська, зустрів вирок мужньо. А коли побачив, що М. Костомаров підупав духом, сказав: «Не грусти, Николай...». У свою чергу М. Костомаров згадував, як виводили Т. Шевченка, «сильно обросшего бородой, и сажали в наемную карету вместе с вооруженными жандармами». Він уже був у шинелі, одначе «улыбнулся, прощаясь с друзьями. Я заплакал, глядя на него, а он не переставал улыбаться... лицо его было... спокойное, твердое» (с. 16).

Для всього були вагомі причини. «Імператор височайше зволив: «надруковані твори Т. Шевченка, Куліша і Костомарова

«Украинские баллады» и «Ветка» видалити з продажу й заборонити перепродувати в майбутньому...

Але ж окрім імператора було ще життя, народ!

Доносячи на кирило-мефодіївців, О. Петров робив наголос на антиімперській діяльності товариства. Т. Лебединська показує, що йшлося не лише про Т. Шевченка, а й про М. Костомарова: в його «Книгах буття українського народу» гранично ясно підносилися ідея народоправства, конституційного республіканізму, самоврядно-федеративного ідеалу слов'ян; права українського народу самому дбати про свою долю. В «Законі Божому» доводилось, що «царская власть противозаконна как Богу, так и природе человеческой, что все люди равны... и что от монархического правления происходят одни бедствия и страдания».

М. Костомаров став виразником дум українського революційного суспільства та його поета Т. Шевченка. Цілком закономірно, що одну з найкращих своїх поезій Т. Шевченко присвятив «Н. Костомарову», показуючи в ньому ту похмуро-жорстоку картину неволі, якої зазнав і М. Костомаров.

Саме в той час Т. Шевченко піддає поглибленому, нерідко критичному переосмисленню історію народу («За байраком байрак»). Не міг не відгукнутися на виклик Часу й аналітичний розум М. І. Костомарова, він підносить свою концепцію на якісно вищий рівень. Формується наукова позиція: від ідеї та філософії історії не держав і правителів, а руху народів, і від того й оновлений стиль – від глибокого сприйняття дійсності та від яскравого літературного таланту.

Не можуть не вражати масштаби думки, мислення, а відтак й інтересів та обсервації: М. І. Костомаров знає й біблійні часи та погляди, і міфологічно-романтичні, – але стрижнем його концепції тепер постає масштаб ролі мільйонів у розвитку світової цивілізації та культури.

Є всі підстави твердити, що саме М. Костомаров поклав початок наукового шевченкознавства.

Найперший доказ – його слово у зв'язку з похоронами: «Біля смертного одра поета не було ні рідні, ні дружини, ні дітей. Самотня була його смерть, що нагадує українську пісню:

*Ой загинула козацька головонька,  
Без роду – родини,  
Без вірної дружини.*

Проте домовину його оточують не чужі люди». <sup>4</sup>

Знаменно: перехід від біографічного моменту до народної пісні і до масштабного узагальнення. Це був не лише прийом, а й, головним чином, методологічний принцип: бачити особистість і час у органічному взаємозв'язку, бо так можна показати й процес, і його причини та наслідки.

«Поет не був чужим і для великоруського народу, що... оцінив і дав притулок у останні його дні... Така сила поезії!» І не випадково: «Шевченко не був поетом тільки для України: він – поет сільського народу, що виніс поетичне натхнення з суті народної і передав його освіченим верствам...

Прощаємось з дорогим поетом словами української думи:

*Слава твоя не вмере, не поляже».*

В подібній об'ємності побачать особистість, долю, вагу і роль поета І. Франко у «Присвяті» та А. Луначарський у статті «Великий народний поет (Тарас Шевченко)».

Але то буде пізніше.

На той час же було все: і недооцінка ролі Т. Шевченка, про що він сам писав: «Пройшло либонь десяте літо, як людям дав я «Кобзаря». А їм немовби рот зашито: ніхто не гавкне, не лайне, неначе й не було мене».

І навіть шельмування не тільки творчості поета, а і його народу та мови, що було вульгарно й грубо виражено В. Белінським у його твердженні: Т. Шевченко і не може бути видатним, бо він – син не народу, а племені; плем'я ж «може мати тільки народні пісні, але не може мати великих поетів, – яких мають тільки великі народи». <sup>5</sup>

Отже, йшлося про долю нації, а відповідно і долю поета, сутність народності, яку втілювала творчість Т. Шевченка.

Це глибоко усвідомлював М. Костомаров, який писав: при знайомстві Т. Шевченко «сприймав мої слова і рухи з недовірливістю... Інакше й бути не може в народі, який надто

---

<sup>4</sup> Світова велич Шевченка: Зб. у 3 томах. – Т.1. – К., 1964. – С. 91. Далі цитуємо за цим виданням.

<sup>5</sup> *Белинский В.* Полное собрание сочинений. – М., 1954. – Т. V. – С. 176-179.

часто бачить обман і двоєдушність». А потім «Тарас Григорович прочитав мені свої недруковані вірші. Мене охопив страх: враження, яке вони справляли, нагадувало мені Шіллерову баладу «Завішений Сайський Істукан». Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, й цікаво було зазирнути туди! Поезія завжди йде вперед, завжди відважується на сміливе діло; за нею йдуть історія, наука і практичний труд. Легше буває останнім, але важко першій».

М. Костомаров – і чесний свідок мужнього життя Т. Шевченка, отже – й біограф як його, так і своєї душі, – але водночас і теоретик та мислитель масштабного зору. Тому він і узагальнює: «Сильний зір, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути чи не зомліти від раптового світла істини». А та істина свідчила: «Тарасова муза прорвала якийсь підземний заклет» страдницького під'яремного народного життя своїм огнем Прометея; «під кінець днів його вкрила заслужена слава!» І цілком справедливо: «Його батьківщина – Малоросія – вбачала в ньому свого народного поета... Він не був поетом вузько обмеженої народності: його поезія була вищого льоту. Це був поет загальноросійський».

Короткозорі цінителі прекрасного зіставляли його з Кольцовим «і навіть вважали останнього вищим». Але це тому, що «не розуміли, що таке народний поет».

Т. Шевченко народний не прагненням наслідувати народні зразки, навіть шедеври. «Шевченко як поет – це був сам народ... Шевченкова пісня була сама по собі народною піснею, тільки новою, – такою піснею, яку міг би заспівати тепер увесь народ, – яка повинна була вилитися з народної душі, за народної сучасної історії. З цього боку Шевченко був обранцем свого народу в прямому розумінні цього слова; народ мовби обрав його співати замість себе... Цього не дано було ні Кольцову, і ніякому іншому російському поету».

М. Костомаров сильний, оригінальний методолог і стиліст, який розуміє: не цінують Т. Шевченка у всій його величї ті, «хто думає грубо виховувати народ, забуваючи, що для цього раніше слід самому повчитися від народу... душі народної треба». А з цього й висновок естета і вченого-громадянина: «Шевченко

співає так, як народ ще не співав, але як він заспіває за Шевченком»<sup>6</sup>.

Свідомо так широко цитуємо цю статтю, бо вона віддзеркалює справжній духовний світ та ідеал М. Костомарова. І не лише щодо Т. Шевченка, а й, під його впливом, те, як і чому він писав і про Русь-Україну, і про Московію-Росію, Польщу, інші народи. А головне – чому, пишучи про Т.Шевченка, конфесійну боротьбу в Україні, також виводить оцінки та висновки щонайширшого формату: «1. Що Південна і Західна Русь, спочатку одержавши християнство від греків, запозичила від них неприхильність до католицької віри; 2. Що при цій неприязні місцеві і політичні обставини приготувляли її до зближення з католицизмом поступово. 3. Що роз'єднання країни поклали початок невизначеності політичних відносин Західної Руси, а Ягеллона народна ідея стала неясною, і Русь була в якомусь сумнівному стані. 4. Що зближення грекосхідної віри з католицькою відбувалося по мірі зближення руських із поляками. Неприязнь до Польщі була в постійному зв'язку з неприязню до католицизму; а зближення у політичному і внутрішньому житті Руси з Польщею приводило до зближення неприязних вір. 5. Флорентійським собор і об'єднання Литви з Польщею при Казимірі суть підготовчі події майбутнього об'єднання країн і вір. 6. Розладнане церковне управління й аморальність духовних були причинами ослаблення православ'я, що сприяло спробам католиків. 7. Польські наміри стали дійсні через єзуїтів. 8. Русь перед початком унії була в такому стані, що їй необхідно було перевероту, котрий би дарував їй нове життя».

З подібною широтою аналізу, порівнянь і зіставлень фактів та подій, причин їх і наслідків досліджує М. І. Костомаров і українсько-російські взаємовідносини.

Це бачимо практично в усіх творах: про міфологію слов'ян та український фольклор; «Мысли о федеративном начале в древней Руси», «Современное народоправство во времена удельновечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка», «Смутное время Московского государства», «Изложения истории русских славян от древнейших времен до образования Гуннской державы», творів про часи українського Гетьманства і, звичайно

---

<sup>6</sup> Світова велич Шевченка: Зб. у 3 томах. – Т.1. – К., 1964. – С. 101-106.

ж, «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» – від лідерів Київської Русі до царів Московії.<sup>7</sup>

І тут особливо важливо, що в творчості М. Костомарова постійно бачимо два плани: один – буття українців і росіян поокремо, другий – в одній імперії, отже – як підсистеми в одній державно-російській системі.

У цьому розумінні постають обидві народності як «російські». Для частини істориків таке узагальнення набирало форми тотальності аж до об'єднання їх в одне ціле в безмежному просторі й часі, що ставало для них підставою піти й далі: тлумачити українців лише як гілку великих дерев, коли інші панівні народи – то стовбури, а українці – то гілки в іншонаціональних кореневих системах, тому виходило, що самотійного значення вони і не можуть мати. Подальші кроки відомі: не просто можливість, а й необхідність повної асиміляції «гілки», зокрема – її обрусіння.

Приклади такого роду теоретизування віднаходимо не лише в ідеологів імперії XVIII-XIX ст., а й у тих, кого атестують світилами російської філософської думки XX ст. І не випадково «Падение царской идеи, – писав у статті «Будет ли существовать Россия»<sup>8</sup> Г. Федотов, – повлекло за собой падение идеи русской... От великорусского – к русскому. Это, прежде всего, проблема Украины... от правильного решения ее зависит самое бытие России. Задача эта для нас формируется так: не только удержать Украину в теле России, но вместить и украинскую культуру в культуру русскую. Мы присутствуем при бурном и чрезвычайно опасном для нас процессе: зарождении нового украинского национального сознания, в сущности новой нации». А для цього, крім всього іншого (державно-політичного), «мы должны признать и непрестанно ощущать свои не только киевские летописи и мозаики киевских церквей, но и украинское барокко... и киевскую Академию, воспитавшую русскую церковь, и Шевченко за то, что у него много общего с Гоголем, и украинскую песню», яку Г. Федотов подає як «младшую сестру песни великорусской», хоча і вона (як і літописи) була в стані розквіту, коли Росії (не лише як імперії з 1721 р., а й як

---

<sup>7</sup> Див.: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928.

<sup>8</sup> О России и русской философской культуре. – М.: Наука, 1990. – С. 450-462.

Московського князівства та царства) не було навіть і зародку. Але чого не привласниш і не піднесеш в ім'я імперії!

Другий план у М. Костомарова – це чітка диференціація двох систем: народно-української і народно-російської, – що і появляються у різних часі та просторі, і навіть в одній державній структурі розвиваються кожна по-своєму. Навіть у державно-політичних структурах: українці еволюціонують тисячі років до своєї держави і дають поштовх й для формування держави російської, початком якої була держава князівств (Суздальського, Володимирського, Ростовського), а згодом і Московського царства. Були вони різними і в XII-XIV століттях як територіально, так і етнічно; і після того – до XVII ст., розвиваючись кожне в своїх межах. Розуміння цього, знання історії, згідно з якою після монголо-татарської навали доля московців була пов'язана із Золотою Ордою, а українців – з Литвою, Польщею, Угорщиною, Молдовою, Кримом і Туреччиною та Австрійським конгломератом, – було властиве найперше московсько-російським дослідникам і політикам навіть після написання «Истории государства российского», ініційованого Катериною II. Ситуація кардинально змінюється, коли домінантою політики стає теза старця Філофея та Спиридона – Савви про Москву як III-й і останній Рим та її всесвітню місію захисника всіх християн. Месіанізм заповнив усі ніші суспільної свідомості та практики. Підтримуючи ідею суверенності українства, М. І. Костомаров об'єктивно не міг уникнути жорстокої немилості того режиму. І – на його честь! – він це розумів. Часом падав духом, – але був монолітом від природи, справжнім ідейним побратимом Т. Шевченка, а головне – далекоглядним мислителем та аналітиком, згодним з відомими словами Курочкіна:

*Я нашел, друзья, нашел,  
Кто виновник бестолковый  
Наших бедствий, наших зол:  
Виноват во всем гербовый,  
Двухязычный, двуголовый  
Всероссийский наш орел...*

Свідоме не тільки розуміння, а й мужнє наголошення самодостатності українців і росіян (і це – в час розгулу

імперського месіанізму та офіційного москвофільства!) знаходимо не лише у праці «Две русские народности», в якій він розглядає проблему з позицій наукового порівняльно-історичного методу, в руслі визнаних світом правових, морально-етичних, психологічних, державно-політичних засновків та норм. Це – домінанта практично всіх його творів.

Але таку позицію диктував не лише науковий підхід. Було й глибше підґрунтя.

Нагадаємо: свого часу паралельний аналіз племен Київської держави був здійснений у літописі Аскольда (про події 860-867 рр.) та в «Повісті минулих літ». Там не йшлося ще про росіян, бо їх ще не було в історичному потоці. Мова про метод: аналізувалися племена однієї держави – великокняжої Київської Русі. І ще тоді літописець помітив, що в спільній державі «кожне плем'я жило родом своїм на землі роду свого, кожне мало закон батьків своїх, кожне – свій народ». Залежно від прояву тих чинників і оцінювалося кожне з племен. Зокрема: літописець підносить плем'я полян як плем'я «мудрих мужів», не схвалює способу життя деревлян, осуджує половців, для яких нормою стало розбійне життя, кровопролиття. Отже в основі його історичної концепції лежали факти й пам'ять історії, і це зі сфери документалістики трансформувалося в філософію історії. А погляд народний, – той погляд, згідно з яким один князь був наречений Мудрим, а інший – Окаянним. Аналогічно атестувалися і московські можновладці, зокрема князі Дмитрій Донской і Олександр Невський, Борис Годунов та Іван Грозний, новочасні царі. І в цьому чується відгомін як полеміки з офіційною історіософією, так і продовження традицій Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха й митрополита Іларіона, філософів Чернігівської школи Транквіліона-Ставровецького, Д. Туптала і Л. Барановича, а також Г. Сковороди, М. Максимовича, П. Куліша і Т. Шевченка; харківських романтиків.

Йдучи за народною традицією, Микола Костомаров кожне плем'я-народ прагне бачити об'єктивно й поважливо. Тож він бачить і споріднене в українців та росіян, зумовлене типовими умовами життя; і різне, часом діаметрально протилежне, зумовлене і природою, і обставинами розвитку. При цьому для

вченого є неприйнятними, бо неморальними, невідповідними народній етиці негативні риси як у росіян, так і в українців. Чому відповідну тенденцію прокладали ще Іван Вишенський, Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш. А з позицій філософсько-естетичних – Г. Сковорода.

Тут маємо наголосити, що великий мудрець Г. Сковорода справив величезний вплив не лише на Т. Шевченка і Л. Толстого (який відносив українського мислителя до 13 найвидатніших педагогів світу), а й опосередковано через Т. Шевченка і на М. Костомарова. Зокрема, і в сфері етичних норм особистого життя: писати – як жити, а жити, як писати! – вважав Г. Сковорода. І це не складно тим, хто прагне високого ідеалу і високої честі та совісті, хто радіє тому, що бог потрібне зробив легким, а важке непотрібним. Хто живе серцем.

Регулятором людської поведінки вважав серце ще Володимир Мономах. З того часу в українстві еволюціонує філософія й етика кордоцентризму як «філософія серця».

Саме з філософією серця розвивається концепція людини й змісту та мети життя. Світ має бути оновленим, – писав Г. Сковорода. А оновиться він, коли постане «нова» людина, – а це стане можливим, коли запанує «нове світло», «нове серце», «нова мова» – мова внутрішньої свободи, справедливості, краси. Мова «справжньої людини» – тієї, що живе енергією серця, а не тієї, що є лише «тінню», зовнішньою оболонкою людської сутності.

Нагадаємо: Т. Шевченко звертався не лише до мертвих і живих, а й до **ненарождених**, отже, до тих, що жили на рівні фізичного існування (як «мертві душі» М. Гоголя – Чичикови, Коробочки, Плюшкіни) й не мали життя внутрішнього, просвітленого серцем. Серцем як аналогом Сонця, що й визначає і їхню органічність з макросвітом та словом, і горіння вогнем Прометея.

М. Костомаров побачив як найвищу якість сутності і народності Т. Шевченка його прометеїзм. Прометеїзм, до речі, як феномен божественного в людині.

Саме світло найвищого ідеалу визначило і дух «Книг битія українського народу» – книги, написаної в час найсердечнішого спілкування з Т. Шевченком та оволодіння скарбами української

народної творчості. Тієї багатотисячолітньої творчості, в якій символом питомої спорідненості людського – природного – божественного завжди виступали серце, сонце і слово.

«Бог создал світ – і постановив, – писав М. Костомаров, – щоб кожне коліно і кожне племено шукало Бога, котрий од чоловіка не далеко, і поклонялися би Йому всі люди і вірували у Його, і любили б Його, і були б всі щасливі». Отже: Бого-людина і віра як запорука щастя. Генератором постає не інтелект, а серце. Не дивно, що коли люди перестали керуватися законами серця – законами справедливості і свободи, самопізнання як людей у собі, – тоді вони вигадали царів. «І ті царі лукаві побрали з людей таких, що були сильніші, або їм нужніші, і назвали їх панами, а других людей поробили їх невольниками, і умножились на землі горе, біднота і хвороба, нещастя і незгода». Як у думі про трьох братів озівських, які стануть трагічними і характерами, й долями, коли замулиться (як у старшого брата) чиєсь серце корисливістю і омертвінням душі.

Для М. Костомарова символом надії (врятування людства) є українство (зокрема козацтво) тому, що воно ніколи не визнавало царів і панів, не було егоїстичним, як німці чи французи, або байдужо-безвірним, а сповненим жаги людяності й справедливості, рівності і свободи. Тому Україну хоч і уярмлено, «та голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх Славян і почують крик її, і встане Славянщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога – ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Болгар. **І Україна буде непідлеглою Річчю посполитою в Союзі Славянськім**».

Бачимо тут і віру в особливу місію Христа, але бачимо й найголовніше – віру М. Костомарова в силу і роль **н а ц і ї** – як духовної єдності людей, як моральної й гуманістичної спільноти, котрій судилася доля Христа – трагічна і славна.

Не варто переоцінювати дещо релігійну фразеологію документа. Головне в ньому – дух, яким насичені всі теми, образи, історичні алюзії та компоненти цілісної картини. М. Костомаров дає абсолютно нове бачення характеру, долі і ролі українського народу.

Науковість та благородство етики М. Костомарова аналогічно проявляється і при розгляді ще двох особливо дискусійних, заполітизованих і на той час проблем – федерації та мови.

Досі є охочі звинувачувати М. Костомарова в хибному трактуванні тих питань. Але, як писав поет, «каждый мнит себя стратегом видя бой со стороны». М. Костомаров був не лише обсерватором, а й реальним учасником історичних процесів, тому бачив їх і зсередини, з відгомону історії, і з висоти наукового досвіду, і мусив він торкнутися й проблем федеративного устрою та мови.

І тільки той, хто свідомо заплющує очі на реальні явища та не докладає зусиль для розщеплення шкаралупи, в якій захована істина, отже – що насправді писав, говорив і думав М. Костомаров, може не побачити: по-перше, що проблеми федерації М. Костомаров торкається ще в «Книгах буття українського народу». І висловлюється **ЗА** федерацію. Але чому і за яку?

Найперше: за федерацію всіх слов'янських народів. Саме – різних народів, а не асимільованих слов'ян. А це суттєво: у XIX ст. ідея федералізму всіх народів у Європі була однією з найпривабливіших. Мріялось про найефективнішу форму взаємодії та співпраці. Тому з великим ентузіазмом було прийнято і німецьку, англійську, іспанську, й ідею слов'янського єднання. Слов'янофільство пішло по народах, особливо поневолених, тріумфально. Але скоро виявилось, що в основі слов'янофільства для певних кіл лежить ідея москвофільства, – а це, як писав К. Гавлічек-Боровський, побувавши в Москві, є явищами принципово неадекватними. Слов'янофіли думали про взаємопідтримку слов'янських (особливо поневолених) народів, а москвофіли – про утвердження свого панівного становища. Тому-то, наголошував Гавлічек-Боровський, «до Москви я їхав слов'янофілом, а повернувся чехом».

Подібну трансформацію пережило й багато інших: якщо спочатку виступали за федералізм, то в процесі взаємодії – за національно-державний суверенітет, бо переконалися: москвофіли думають не про рівність та боротьбу за неї, а про

спосіб досягнення месіанської мети шляхом нагромадження фізичної маси людей.

Особливо в Україні. Тут справжньому федералізму було завдано удару ще в час укладення Переяславської угоди, коли московська сторона стала на позицію не рівного, а зверхнього партнера. Спочатку це завуальовувалося, але коли царизм почав переговори з Польщею про поділ України без її відома, то Богдан Хмельницький написав гнівний протест московському царю і розпочав переговори про союз рівноправних держав із шведським королем Карлом X. Раніше були наміри вступити в федеративні стосунки й із Литвою та Польщею. Але й вони переконали, що федерацію можуть складати лише **рівноправні** народи.

Отож М. Костомаров і підтримував ідею федерації слов'янських держав як конфедерацію, до того ж за умови, що кожна з них розвиватиметься не **змісимо** з іншими, на фундаменті власної державно-політичної і правової системи. З цього випливало, що для здійснення ідеї слов'янського федералізму Україні необхідно було відродити державність й всебічний суверенітет. Не випадково, що Дубельт, імператор, його ідеологи та чиновники рішуче виступили проти такого федералізму.

Спрощено було сприйнято й трактування М. Костомаровим проблеми мови, що переконливо показано в доповіді А. Ю. Пономаренко («мови для домашнього вжитку»). В окремих випадках у нього справді були висловлювання, які, коли виривати їх із контексту, сприймалися двозначно, що ставало приводом для тлумачення виразу в дусі: українська мова тільки для домашнього вжитку (як неповноцінна). Але науковий підхід орієнтує на врахування всіх обставин у плинні усього часопростору. Вихоплювалися фрази М. Костомарова часу заборони української мови царем і відповідної реакції в суспільстві. Тяжіла обережність. Однак навіть за тих обставин М. Костомаров говорив про доцільність використання народом своєї мови «для домашнього вжитку», тобто, для власного всебічного розвитку. І це означало не так звуження її сфери впливу, як необхідності збереження та розширення. Бо М. Костомаров ніколи не відмовлявся від права українців на

самостійний розвиток, а яка ж самостійність без своєї держави та мови?!

І тут ще раз наголосимо на особливостях методу М. І. Костомарова. Він ніяк не вкладався в рамки формальної однолінійності. Факти й джерельна база, історизм, порівняльність, аналітично-ціннісний підхід, індукція і дедукція при розгляді еволюції явищ, подій і людей – все це було в арсеналі його мислення та аналізу. Звідси й діалектизм вченого. Зокрема і в філософії історії. Визнання рушійною силою народів зовсім не означало, що М. І. Костомаров не помічав чи недооцінював ролі вождів. Більше того, навіть випадковостей чи суб'єктивних начал або трансцендентних.

Приклад – його праці про різномірні явища української історії від ще до Київської Русі і Хмельниччини. І, звичайно ж, – його «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей».

Про українську історичну долю та перспективу М. І. Костомаров завжди писав із великим співчуттям. Але і події не висвітлював однозначно-патріотично, й історичних осіб від Кия, Володимира Великого, Байди, обох Хмельницьких, Мазепи, Орлика, Дорошенка, Самойловича – також. М. Костомаров писав про минуле, думаючи про майбутнє.

Не було тільки замилювання чи тільки критицизму й при освітленні подій та постатей московсько-російської держави. Так, вчений являє нам сотні яскраво виписаних картин розвитку та життєписів князів і воєвод, Золотої орди і Суздальського, Московського князівств, Новгород і Пскова, перемог чи поразок, народних повстань, бунтів і антицарських змов, підґрунтям чого стає виявлення причин та можливих наслідків, а тим самим – виявлення дійсних уроків дійсної історії.

Приклад – аналіз діяльності і характерів Юрія Довгорукого та Андрія Боголюбського, численних князів, царів, імператорів, портрети яких М. Костомаров дає обов'язково через єдність їхніх діянь і характерів (індивідуальних рис), а також – у часовій ретроспективі. Так і виходить, що в «Книгах буття українського народу» завдяки аналізу діянь Катерини II співвідносно з долею українства вона постає «курвою всесвітньою». А в нарисі її життєдіяльності співвідносно з інтересами російської імперії

цариця виявляє і позитивні якості. Подібне бачимо й у нарисі про Петра I, інших вінценосців.

На щастя, для М. Костомарова існує ще й третій вимір – зіставно-підсумковий. І тоді вимальовується об'єктивна правда.

На доказ звернемося хоча б до окремих уривків праць.

«Наша історія про періоди, передуючі прийняттю християнства, темна й наповнена оповідями, за якими неможливо визнати незаперечну їх достовірність»<sup>9</sup>, – так розпочинає М. Костомаров нарис про князя Володимира Святого.

Так було в більшості європейських народів. Слов'яно-руські племена жили по берегах річок Західної Двіни, Волхова, Дніпра, Прип'яті, Сожі, Горині, Стира, Случі, Буга, Дністра, Сули, Десни, Оки з притоками під різними місцевими назвами. Управлялись своїми князями, але не були об'єднаними. Про Росію в її щонайпершій іпостасі – Суздальському, Володимирському, Московському князівствах не говориться, бо тоді їх – історичних – не існувало. Були лише слов'яни теперішнього українського регіону (що засвідчено і назвами річок). Тому то ідеологема про «старшого брата» і сприймалася дійсними істориками фальшивою.

Що відомо про них, ще доісторичних, – це те, що «їх релігійні уявлення частково виражалися в формі ідолів; але у них не було ні храмів, ні жерців»; «релігія їх полягала в обожненні природи, у визнанні мислячої людської сили за предметами і явищами зовнішньої природи, в поклонінні сонцю, небу, воді, землі, вітру, деревам, птахам, камінню і т.п. і в різних байках, віруваннях, святах і обрядах», створюваних на ґрунті обожнення природи.

Та ще «особливо великою була віра в таємничу могутність слова».

Практикувались набіги на Візантійську імперію та на східні країни – прикаспійські і закавказькі.

Ситуація помітно змінилася з прийняттям християнства, у чому особлива заслуга великого князя Володимира, одруженого з грецькою царівною Анною – сестрою імператорів Василя і Константина. Володимир любив мирне життя, бучні пири, але не

---

<sup>9</sup> Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: ЭКСМО, 2004. – С. 55. Далі цитуємо за цим виданням.

уникав і воєн. 992 року «він відняв у польського короля червенські міста, нинішню Галіцію», і приєднав до Русі край, населений хорватами – гілкою русько-слов'янського племені...

Прикметно, що академік М. Погодін, намагаючись довести «великоросійське» походження Києва та його мови, використовував ідеологічні підвалини й відносив появу хорватів у Києві до XIV ст., коли, за його твердженням, «великороси» разом з монголо-татарами відійшли на схід.

М. Костомаров в основу умовисновків і концепційних засад кладе науково апробовані історичні факти.

Наукову аргументацію застосовує він і при описі князювання Ярослава Мудрого, завдяки чому рельєфно вимальовується праісторія українського народу як реальна історія східних слов'ян, в процесі якої почнеться формування й окремої московської держави. А головне, – що буде показано реальний стан взаємовідносин з Новгородом (у якому правили київські князі), Польщею (за князя Казимира Ярослав віддав сестру), Візантією (з якою Ярослав поріднився шляхом одруження сина Всеволода з дочкою грецького імператора), Норвегією (з королем якої Гаральдом одружилася дочка Єлизавета), Францією (королевою якої стала дочка Анна як дружина короля Генріха I), Німеччиною (сини Ярослава В'ячеслав і Святослав одружилися з німецькими княгинями).

Продовжуючи почате князем Володимиром, Ярослав створює правовий кодекс «Руська правда» (завершений Володимиром Мономахом і діючий до XVI ст. у Литовсько-русько-польській державі).

Україна-Русь стає впливовою міжнародною державою Європи.

У внутрішньому та міжнародному розвитку (у тому числі й у часи монголо-татарського, литовського, польського, московського, австро-угорського панування) як самодостатнього суб'єкта європейської історії зображує Україну-Русь М. Костомаров і в усіх інших розділах.

Тому важливо, що коли Микола Іванович розглядає Україну і як частину загальноросійської історії, то й тоді він фіксує територіально-адміністративну підпорядкованість, але постійно акцентує на етнонаціональній (і державно-політичній, і мовно-

культурній) окремішності, бо добре знає і загальноєвропейський досвід: тимчасову залежність багатьох народів від імперських систем, які, однак, (як Греція, Італія, Німецькі королівства, Угорщина, Чехія, Ірландія...) прагнули національної незалежності і боролися за неї).

Цілком автономною постає в М. Костомарова і Росія – держава, котра виникала на ґрунті угро-фінських і татарських земель, слов'янізувалася й християнізувалася за активної діяльності київських князів та місіонерів; розвивалася як державна одиниця під егідою Золотої Орди і з московського князівства та царства стала російською імперією 1721 року з волі Петра I.

М. Костомаров ніде не вживає поняття «возз'єдналися» народи стосовно угоди 1654 року, показуючи її як акцію, здійснену в надзвичайно складних умовах взаємовідносин України й Росії (нагадаємо: з XIII ст. до XVI реальних зв'язків між народами на державному рівні практично не було), а також України, Польщі й Московського царства, України, Туреччини й Криму, Росії, Швеції, Туреччини й Польщі... Поглиналась українська держава, але не могли возз'єднуватися (як те переконливо показував М. Брайчевський у статті «Приєднання чи возз'єднання») народи, бо М. Костомаров розумів і в статті «Дві російські народності» аналітично доводив, що українці і росіяни перебували в одній соціально-політичній структурі, однак мали принципову відмінність у ментальності, зумовлювану як історично, так і культурно та філософсько-психічно. А крім того, вони керувалися своїми – часто діаметрально протилежними інтересами. Достатньо зауважити, що в інтереси українців не могли входити заходи по знищенню їхньої державно-політичної незалежності (яку вони вибороли в кривавій борні з польсько-шляхетськими силами); поділу України московцями і поляками; підлеглості адміністративної і соціальної, конфесійної і військової; по мовно-культурній уніфікації та втраті вигідних зв'язків із зарубіжжям й перетворенню України в безправну провінцію (губернського типу)... М. Костомаров розумів, що Україна втрачала все, за що боролась, не здобуваючи нічого (окрім кайданів і на тіло, й на душу).

В нарисі про Володимира Мономаха М. Костомаров тактовно показував і велику різницю політично-філософських, релігійних, ментальних основ життя народів. За Ярослава «Русь була під владою одного Київського князя», однак «це не було єдинодержавністю в нашому значенні слова». Київська держава відзначалася, що видно й з правління Мономаха, демократизмом та превалюванням народоправства, «філософією серця» (кордоцентризм) не лише в приватному житті, а й у політиці та практиці управління, що прекрасно виявлено в «Поученні дітям» великого князя. А також жертовним патріотизмом, високою етичністю вчинків, що бачимо з історії Бориса і Гліба (і що ми побачимо на практиці побратимства запорожців).

На зовсім інших основах формується московська політична система, що переконливо показано М. Костомаровим у розділах про Андрія Боголюбського, князів Олександра Невського і Дмитра Донського, а потім Івана Калити (з якого й розгортається реалізація політики «Москви – III-го і останнього Рима», а в зв'язку з цим – «собирання всех русских земель под скипетром России» – політика завоювань і анексій у світлі ідеології імперіалізму та месіанізму), Івана Грозного і Петра I та Катерини II, інших царів.

Київська держава орієнтувалася на толерантність та народоправство; московська – на візантійську ортодоксальність (і в релігії) та самодержавний авторитаризм монголо-татарського походження.

У 1654 році зіткнулися дві протилежні цивілізаційні системи та орієнтації – європейська й азійська. Перемогла більш організована тоталітарна система, яка диктувала свої умови практично до кінця XX ст., піддавши жакхливим випробуванням не лише Україну, а й всю світову цивілізацію та культуру.

Не можна не відчувати жаху чи й відчаю, бачачи картини дії цієї системи, її ініціаторів – царів та різного роду жандармів, змальованих М. Костомаровим. А водночас неможливо не захоплюватися філософією історії великого історика: він через все життя проніс дух свободи і демократії, яким наповнився в час спілкування з Т. Шевченком та Кирило-Мефодіївцями, а головне – з живою історією народів. Ніколи не спала не тільки наукова етика, а й совість М. Костомарова.

Це бачимо з численних описів життя, лютих розправ та поборів, майстерно здійснених М. Костомаровим як щодо російського, так і українського люду. І тут чулась рука як знавця українських літописів різних епох, глибокого аналітика їх, проникливого мислителя-психолога, так і обдарованого стиліста-літератора.

Візьмемо окремі приклади: за Анни Іоанівни кожен жив правилом «Лишь бы я был цел, да не дурно мне было, а там – хоть волк траву ешь! – таков был девиз у российского шляхства» (і паралель Бориса і Гліба, Байди і Морозенка, Бондарівни і тисяч воїнів-запорожців, церковних віротерпців). – Якщо часом котрий в дружньому колі відважувався розмірковувати про розширення суспільних прав, то не інакше як оглядаючись довкола себе, і за найменших ознаках небезпеки з'їжджувався і, як равлик, уповзав у свою шкаралупу». Було тут причиною й те, що «Російська людина здатна легко запалитись і відважитись на подвиг істинно геройський, що вимагає майже нелюдської терплячості, однак він мало здатний іти по шляху, обраному і схваленому розсудком» (с.886). Проте була й інша причина. Як показував П. Алепський, навіть за ним, іноземцем, у Москві було встановлено такий нагляд, що він почувався як дичина, переслідувана мисливцем. Панувала атмосфера підозр і шпигунства, донощицтва на все і всіх. І тільки коли він вирвався в Україну – відчув, що він на волі. Тим більше, що люди були тут відкриті й гостинні, освічені, бо залучені до загальних і музикально-хорових шкіл, до того ж – усі: і чоловіки й жінки та діти – як заможних, так і малоїмущих верств населення, навіть сироти.

Відомий і наслідок: «всі держави не відчували поваги до Росії, але боялись зростаючої її сили, і особливо після удару, завданого Росією Швеції. Ніхто не вірив у політичний розум російського уряду; кожна держава сподівалася обдурити росіян й зробити їх державу знаряддям для своїх цілей...» (с. 924).

Репресії, узурпація влади, безчинства чиновників (на Україні – Малороссийской Коллегии) панували по всій Росії. «Правління Петра Великого ознаменувалося ще жорстокішими, крутими переслідуваннями усього супротивного височайшій владі... риси жорстокості та презирства до людської гідності» стають нормою (с.931). Зрозуміло, що нещадно караються народні рухи й

повстання, а в Україні – навіть натяки на сепаратизм. Поза законом опиняються борці за свободу та суверенітет (як І. Мазепа та П. Полуботок), навіть мова, культура, перекладацька і видавнича справа.

Немало українських істориків, котрі вульгарно деформували історію свого народу, покладає за свою фальш відповідальність на урядовий тиск. На М. Костомарова тиск чинився неперервний і всебічний.

Однак його висока ерудиція й честь, благородство і совість не похитнулися. Він навіть за умов ув'язнень і висилок говорив і сміливо, і відповідно правді. Шкода, що деякими істориками цей урок не засвоєний досі.

Не менш принциповий відбір М. Костомарова до фактологічної і джерельної бази. Наголошуючи: якщо факти відсутні або докази сумнівні, то краще їх зігнорувати, «аніж приймати їх на віру»; а пишучи про сучасність, він екстраполював її і на минуле, і на майбутнє. Тож так само шкода, що частина дослідників не помічає чи ігнорує домінуючу тривимірність і однозначно підходить уже й до постаті та творчості самого М. І. Костомарова.

На щастя, останнім часом ця хиба долається. Переборюється ідеологія та смаківщина, й постать Миколи Івановича Костомарова постає у всій величі його обдарування, працелюбності, гуманізму, наукового реформаторства. А його індивідуальний досвід збагачує як українську та російську, так і загальноєвропейську, світову науку. А це сьогодні вкрай важливо.

Торжествує аналітично-пророчий і об'єктивно-психологічний дар видатного вченого.

Доказом тому – і конференція в Санкт-Петербурзі, велика заслуга в проведенні якої належить Тетяні Миколаївні Лебединській та директорів Наукової бібліотеки РФ Валерію Павловичу Леонову.

## **ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА РІДНОМОВНОЇ ОСВІТИ В РЕЦЕПЦІЇ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА**

Микола Іванович Костомаров (1817 – 1885), за висловом Михайла Грушевського, «положив свою печать на цілу епоху». Це видатний громадсько-політичний діяч, історик, джерелознавець, етнограф, археограф, мовознавець, письменник, публіцист, оратор, педагог, загалом талановита й різнобічно ерудована людина, безмежно віддана науці. Творчий доробок Миколи Костомарова важко переоцінити. Його праці користувалися надзвичайною популярністю в сучасників. Свідченням цього є багатотомні видання й перевидання його в Російській імперії та за її межами в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: «Исторические монографии и исследования» (Петербург, 1863 – 1872, т. 1 – 12), «Исторические монографии и исследования (друге видання, Москва; Санкт-Петербург, 1872 – 1889, т. 1 – 20), «Історичні монографії (за ред. О.Барвінського; серія «Руська історична бібліотека», 1886 – 1895, т. 1 – 11), «Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования» (Санкт-Петербург, 1903 – 1905, т. 1 – 21) та ін. Поділяємо думку О. Т. Гончар, що «жодного свого читача Костомаров не залишив байдужим. І це зрозуміло, оскільки його праці дають можливість аналізувати психологію і філософію історичного вчинку, пояснюють конкретно-історичний вибір осіб, відомих і маловідомих читачеві. На різних етапах розвитку суспільства будь-який читач, незалежно від свого віросповідання, національної належності та політичних уподобань, задовольняв творами М. Костомарова власний інтерес до яскравого динамічного історичного тексту, насиченого дійовими особами, які живуть разом з автором твору».<sup>10</sup>

Нині в Україні, та й на теренах Російської Федерації, здійснюються численні перевидання творів видатного історика, публікації наукових розвідок про нього. У добу незалежності розгорнулися активні дослідження творчого доробку та

---

<sup>10</sup> Гончар О. Т. «Людина науки, закохана в неї...» (М. І. Костомаров) // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 107-113.

інтелектуальної біографії Костомарова, зокрема у монографіях Ю. Пінчука, Я. Козачка, розвідках В. Смолія, О. Яся, Л. Підгорної, О. Гончар, роботах інших дослідників. У 2003 р. опубліковано найповнішу бібліографію праць Миколи Костомарова<sup>11</sup>, а у 2005 р. вийшла у світ книга «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник» (автори – В. Смолій, Ю. Пінчук і О. Ясь)<sup>12</sup>. Інтенсивно вивчається суспільно-політична, публіцистична, літературна, епістолярна, археографічна та інші складові творчої спадщини Костомарова. Це дало підстави говорити про появу міждисциплінарної наукової галузі – костомаровознавства.

Мовотворчість М. Костомарова поки не була предметом системного дослідження, хоча окремі її аспекти висвітлювалися у наукових статтях (див., наприклад, праці К. Шульжука, І. Синиці, С. Синиці та ін.) і доповідях на конференціях. Але у переважній більшості історичних та філологічних розвідок про видатного вченого аналізуються його погляди на статус української мови. Оцінки дослідників діаметрально протилежні: частина науковців вважають М. Костомарова поборником національної самобутності української мови, інші доводять, що погляди вченого були проросійським культурництвом. Представники обох напрямів знаходять вагомі аргументи на користь своїх теоретичних узагальнень, цитуючи одні й ті ж праці Миколи Костомарова. Однак однозначної відповіді на питання, яким бачив видатний історик майбутнє української мови, сучасні дослідники ще не знайшли. У нашому дослідженні зробимо спробу дати своє прочитання і коментар до статей М. І. Костомарова, у яких він розглядає проблеми мови та рідномовної освіти – «Малорусское слово», «Украинофильство», «Мысли южноруса»<sup>13</sup>.

Отже, про мову творів Миколи Костомарова.

---

<sup>11</sup> Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упор. О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко. – К., 2002. – 195 с.

<sup>12</sup> Смолій В.А. та ін. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довідник. – К.: Вища школа, 2005. – 543 с.

<sup>13</sup> Вперше надруковано: Малорусское слово // Вестник Европы. – 1881. – Т. 1, Кн.1. – С. 401-407; Украинафильство // Русская старина. – 1881. – Т. 30, кн. 2. – С. 319-332; Мысли южноруса. 1. О преподавании на южнорусском языке // Основа. – 1862. – Кн. 5. – С. 1-6.

К. Ф. Шульжук<sup>14</sup> стверджує, що М. Костомаров, сучасник Т. Шевченка, вніс певний вклад у розбудову нової української літературної мови, що засвідчують, зокрема, його поетичні твори.

Ще за життя М. Костомаров здобув репутацію історика-художника. Художність, «картинність», «талановите малювання старовини» вважалися неодмінними ознаками творчості М. Костомарова. Як зазначає С. В. Синиця<sup>15</sup>, в історичних працях М. Костомарова не тільки відтворюються події минулого, а й яскраво змальовується культурологічний, духовний контекст епохи. При дослідженні лексичної системи наукових творів українського історика привертають увагу широко вживані автором українські слова, що стали термінами «украинский», «Украина», «гетман». Відтворюючи пряму мову історичних персонажів, автор не перекладає, а тільки адаптує до російського правопису український текст, надаючи національного колориту та фольклорної насиченості логічним структурам наукового дослідження.

І. Синиця<sup>16</sup> доводить, що для називання українців М. І. Костомаров використовує кілька номінацій: *южнорусская народность, южноруссы, малороссы, малоруссы, малороссияне, украинцы, хохлы*. На думку лінгвіста, М. Костомаров розрізняє ці назви: для певного етапу розвитку народу він використовує різні номінації. Етнонімами *южнорусская народность, южноруссы* автор називає мешканців Давньої Русі. Українці для вченого є нащадками русичів-полян. Для називання своїх сучасників учений використовує етноніми *малороссы, малоруссы, малороссияне*.

Вчені-лінгвісти<sup>17</sup> пропонують обов'язково розглядати у вузівському курсі історії української літературної мови праці

---

<sup>14</sup> Шульжук К. Ф. Із спостережень над мовою поетичних творів М. Костомарова // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Науково-практична конференція. – Рівне, 1992. – С. 174-175.

<sup>15</sup> Синиця С. В. Елементи української мови в наукових працях М. І. Костомарова // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Науково-практична конференція. – Рівне, 1992. – С. 180-181.

<sup>16</sup> Синиця І. Етноніми та етнотопоніми як термінологічна лексика в історичних працях М. І. Костомарова // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. Вип. 6. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 332-335.

<sup>17</sup> Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Науково-практична конференція. – Рівне, 1992. – 242 с.

М. Костомарова, які заклали фундамент наукового стилю нової української літературної мови, зокрема «Закон Божий» («Книги буття українського народу») та відозву «Брати Українці». Аналіз ідіолекту вченого дасть змогу глибше усвідомити процеси становлення норм нової української літературної мови.

Велика і ще мало досліджена з лінгвістичного погляду сторінка у творчому доробку вченого – його публіцистичні твори, мова яких послужила формуванню публіцистичного стилю національної української літературної мови.

Проблема української мови у творчому доробку М. Костомарова нерозривно пов'язана з проблемою рідномовної освіти.

М. Костомаров у статті «Мысли южнорусса» пише: «Не знаю, как скажут другие, но мне кажется, что пока на южнорусском языке не будут сообщаться знания, пока этот язык не сделается проводником общечеловеческой образованности, до тех пор все наши писания на этом языке – блестящий пустоцвет, и потомки назовут их результатом прихоти, охоты для забавы переряживаться из сюртука в свитку и припишут их более моде на народность, чем любви к народности.

... В сфере всенародного слова мы не можем быть полезны ничем другим, как употребив это слово орудием общечеловеческого образования. Народ должен учиться, народ хочет учиться, если мы не дадим ему способов и средств учиться на своем языке – он станет учиться на чужом, и наша народность погибнет с образованием народа». Я. В. Козачок так коментує цю цитату: «Бачимо в цих словах не заперечення розвитку української літератури і тим більше не її недооцінку. Це прогресивна панорама перспективи, початки якої пристрасно закликав Костомаров закладати всупереч тому становищу, яке мала освіта у культура рідного народу. Вагу такої спонуки повно можна оцінити тільки з увагою на це становище».<sup>18</sup>

М. Костомаров наголошував, що замість повістей, комедій, віршів, потрібні наукові книги. Цитата зі статті «Мысли южноруса», яку наводимо нижче, дуже часто коментується у

---

<sup>18</sup> Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) / Національний авіаційний ун-т. – К.: НАУ, 2004. – С. 177-178.

працях про Костомарова, переважно з негативним контекстом: «Разумеется, в выборе следует быть благоразумным. Смешно было бы, если бы кто-нибудь перевел на южнорусский язык «Космос» Гумбольдта или «Римскую историю» Момзена (тут цитату майже всюди обривають і звинувачують Костомарова в тому, що він вважав українську мову не придатною для перекладу складних наукових творів, хоча, з нашого погляду, вчений мав на увазі, що не варто починати загальнонародну освіту з важкого для сприйняття наукового матеріалу, для нього ще не прийшов час, тобто це була не оцінка можливостей мови, а дидактична концепція вченого – А. П.) ... для такого рода сочинений еще не пришло время. Надобно ограничиться элементарным изложением научных знаний, необходимых для первого образования»<sup>19</sup>. Коли світогляд народу розшириться, тоді він сам виробить для себе відповідну сферу ідей на основі нових для нього даних у природі. За сферою релігії має йти знайомство з природою: потрібно написати для народу арифметику, космографію, географію та зрозумілі (в оригіналі – удобочитаемые – А. П.) твори, які б знайомили його з найважливішими сторонами природознавства загалом. Разом із тим, потрібно укласти граматику рідної мови, за якою народ би ознайомився з побудовою людського слова<sup>20</sup>.

Костомаров вважав, що книги для народу мають бути написані так, щоб вони читалися, а не визубрювалися, розумілися, а не втовкмачувалися, відомості хай укладаються в голові учнів процесом часто повторюваного читання, роздуму, переказу іншим прочитаного<sup>21</sup>.

Дуже актуальними і нині видаються нам такі слова видатного вченого: «Писать повести и стихи часто бесцветные, пустые, «з зозулями» гораздо легче, нежели предаться предварительному изучению и трезвому труду для составления научных книг, необходимых народу; также точно и наши состоятельные народолюбцы охотнее оденутся для забавы в квазинациональный костюм, ввернут в свою речь два-три малороссийских выражения, поспорят о достоинствах Шевченка,

---

<sup>19</sup> Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 310.

<sup>20</sup> Там само. – С. 310-311.

<sup>21</sup> Там само. – С. 311.

чем уделят рубль-другой из своих доходов на дело общественного образования»<sup>22</sup>. Згадаймо думку про те, що важко любити Україну «до глибини власної кишені».

У статті «Українофільство» (1881) Костомаров ставить питання про те, що визначити, яка з двох мов найбільш придатна для освіти в Малоросії, українська чи російська, можна буде лише тоді, коли ці мови будуть поставлені в рівні умови, але цього малоросам ніколи не давали. На закид, ніби малороси дуже охочі до вивчення російської мови, він відповідав, що це щаслива ознака здібності до інтелектуального розвитку. Відстоюючи гідність українців, Костомаров був певний того, що за умов викладання українською мовою кожна освічена людина з бажання розширити коло знань засвоїть і російську мову, а тим самим буде подолано комплекс меншовартості малоросів: «Что касается до того, будто, по словам автора «Записки»<sup>23</sup>, народ малорусский враждебно относится к попыткам излагать на его родном наречии предметы знания и предпочитает общерусский язык своему природному, то это нам кажется натяжкою, доведенною до абсурда: по общим законам человеческих свойств невозможно, что б человек где бы то ни было хватался предпочтительно за такой способ, который ему труднее, и отвергал такой, который дается ему легче. Натяжка эта выведена из подмеченной у малорусов охоты учиться по-русски; мы не спорим против существования такой охоты и желаем, чтоб она распространялась, тем более, что замечаемая охота учиться чему бы то не было есть счастливый признак способности к интеллектуальному развитию. Но вопрос: действительно ли малорусы не захотят учиться на своем родном наречии и предпочтут учиться только на русском книжном языке – решить может опыт и при том при полной свободе, предоставленной народу учиться на своем ли наречии или на книжном русском языке. До сих пор этой свободы малорусам не давали, да и в большинстве народ малорусский никак не учили, уж не из той ли

---

<sup>22</sup> Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 313.

<sup>23</sup> «Записка» 1863 р. була подана міністру внутрішніх справ «по вопросу об издании на малорусском наречии духовных и учебных книг». Автор цього документа радив не допускати вільного розвитку малоруського наріччя, бо література цією мовою завдає шкоди державі.

самой боязни нарушения государственного единства и спокойствия?!»<sup>24</sup>.

Малоруське наріччя настільки віддалене від великоруського, що навчальна книга, написана найвдалішим складом у застосуванні живої народної мови, буде незрозуміла й чужа малоросам<sup>25</sup>.

Я. О. Козачок у дисертації «Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова» доводить, що «піднесення категорії нації як духовної спільноти стало наскрізним ідейним ферментом художньої та публіцистичної творчості письменника. [...] Костомаров як митець і історіософ сформував і художньо увиразнив принципово нове розуміння духовної спадщини українського народу в синкретичному поєднанні його матеріальної культури, народної словесності, моральних засад та етичних норм, усталив цей підхід як науковий лейтмотив і квінтесенцію художньої творчості. У ній знайшов свій естетичний вираз новий погляд на націю як духовну спільноту. В обсяг поняття національна спільнота Костомаров увів народ як найрепрезентативнішого виразника духовної єдності нації, основного чинника етноментальності»<sup>26</sup>.

О. Ковальчук у праці «Особливості формування історичного портрету М. Костомаровим» зазначає: «Героєм стати може лише той, чия внутрішня ментальність кореспондує з менталітетом народу і є найяскравішим його виразником. Описуючи портрети найулюбленіших своїх діячів, автор розпочинає з давньої історії слов'ян, проводить читача через етапи формування і розвитку нації. У результаті складається загальне враження про дух народу, його споконвічні ідеали. ...Обираючи шляхи розвитку суспільства, ватажок впливає на ментальність свого народу, отже – і на його історичну поведінку. Дуже важливим, на думку М. Костомарова, є традиції, на яких вихований ватажок. Тому часто помилки Хмельницького і Мазепи автор пояснює польським вихованням. Причому він, можливо мимоволі, розкрив

<sup>24</sup> Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 346-347.

<sup>25</sup> Там само. – С. 344-345.

<sup>26</sup> Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова) / Національний авіаційний ун-т. – К.: НАУ, 2004. – 352 с.

трагедію української нації: вона має набагато ширший світогляд і плани, ніж її ватажки, внаслідок чого не може до кінця реалізуватися національна ідея»<sup>27</sup>.

Своєрідне протиставлення освітянських ідей православного християнства і католицизму у творчій спадщині М. Костомарова безпосередньо проектується на проблему української мови в церкві, порушену у статті «Малорусское слово». Вчений розмірковує над тим, що «читать проповеди на малорусском наречии в церквях священникам не дозволяється.

Между тем погруженная в мелкие обыденные расчеты масса этого народа коснеет в таком прадедовском невежестве, что во многих отношениях может называться скорее языческою, чем христианскою, религиозные предметы являются у малорусского простолюдина с примесью самых чудовищных представлений!

...В последнее же время везде между малорусами, как замечают многие, распространяется отчуждение от церкви, холодность даже к ее наружной стороне, какое-то враждебное отношение к духовенству, внедряется какой-то житейский, практический индифферентизм, испаряется та поэзия, которая так была присуща малорусскому племени, начинает царить какая-то пошлость, мелкость, мертвенность. Только духовенство своим влиянием могло бы одухотворить народ снова, поддерживать в нем меру, сообщать ему дары света, а для этого нужно поставить духовных в беспрепятственную возможность говорить к народу в церкви **понятным для народа языком** (підкреслення наше – А. П.).

...Переводить Новый Завет на малорусское наречие не дозволяється, а между тем в Малороссию проникает перевод, составленный в чужом государстве, и притом приобретает более сектантами, отчего последние получают возможность лучше безграмотных православных мужиков иметь сведения о вере и через то удобнее могут распространять свое учение, сманивая православных. Не лучше ли, если б Св. синод разрешил употребление в народе такого малорусского перевода Нового Завета, который был бы одобрен Святейшим синодом и распространялся через духовных пастырей, чем допускать, мимо

---

<sup>27</sup> Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Науково-практична конференція. – Рівне, 1992. – С. 92-93.

воли властей, проникать иному переводу из Галичины и притом исключительно для пользы сектантов в ущерб православию?»<sup>28</sup>. Зумисне вдаємося до розлогого цитування, щоб відтворити саме думки Костомарова, а не будь-яку їх інтерпретацію, оскільки питання, розглянуті в статті вченого, є дуже дискутованими й нині. Метою богослужіння є ознайомлення народу з основами християнського вчення, піднесення його релігійного настрою, а цього можна досягти найкраще рідною мовою. В українській церкві було кілька спроб перекладу Св. Письма рідною мовою, представники окремих напрямів православ'я у відправах богослужінь перейшли на рідну мову. Але й нині ще можемо почути, що народна мова – це «низька», побутова, і нею не варто молитися. Та й самі православні християни під впливом оповідей про священну мову в церкві іноді вороже ставляться до вживання рідної мови в церковних відправах, і як наслідок – несвідомість у релігійному вченні, байдужість до своєї церкви і навіть до своєї нації. До того ж, ці проблеми набувають політичного забарвлення, як і в часи М. І. Костомарова.

Серед найбільш критикованих була костомаровська так звана «теорія хатнього вжитку» української мови, висунута ним у середині 1870-х рр. у зв'язку з реакційними заходами царського уряду (Емський акт 1876 р., який доповнював Валуєвський циркуляр 1863-го), спрямованими на придушення української культури. Знаходимо обґрунтування цієї думки у М. Костомарова у статті «Малорусское слово»: «Если же обок русского языка будет оставаться и литературно развиваться малорусская литература, то, принося свою местную пользу, она без ущерба русской литературе будет существовать для домашнего обихода, как выразился когда-то о ней **один из славянофильских органов** (а не сам вчений – А. П.) еще в шестидесятих годах текущего столетия<sup>29</sup>. На нашу думку, вчений намагався довести, що література українською мовою не становить жодної загрози, що книги цією мовою видаються відповідно до всіх приписів цензури, і навіть якщо з'явився якийсь твір сумнівного змісту, то це не є підставою забороняти мову, якою він написаний, див.,

---

<sup>28</sup> Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 333-335.

<sup>29</sup> Там само. – С. 336.

наприклад: «Если подчас возникали недоумения, за которыми следовали придирки и гонения на писавших по-малорусски, то все-таки имелось в предмете содержание того, что писалось по-малорусски, а не самое наречие, на котором писалось» («Украинофильство»)<sup>30</sup>; «Сколько нам известно, на малорусском наречии не появлялось ничего преступного, да и не могло появиться, потому что все малорусские книги выходили в свет по установленному порядку, с разрешения правительственной власти» («Малорусское слово»)<sup>31</sup>.

М. Драгоманов у нарисі «Микола Іванович Костомаров» (1901), розповідаючи про особисте спілкування з істориком, вказує на розбіжність їх поглядів щодо майбутнього українського руху<sup>32</sup>. У листі до Драгоманова від 8 січня 1877 р. він писав: «Ваших планов о печатании за границею с целью служить Малороссии я не разделяю. Публики малороссийской нет, а есть народ, которому нужны элементарные книги, а не публицистика. Такая литература нужна, которая возможна только **при полном согласии с властью, а не при какой бы то оппозиции** (підкреслення наше – А. П.)». У цьому уривку досить виразно сформульовано погляди Костомарова на завдання народницького руху в Україні. Вчений не був схильний до радикалізму у вирішенні політичних питань, його політична програма була спрямована не на далеку перспективу, а на реальність історичного буття України в Російській імперії. Це й дало підстави деяким ученим звинувачувати його у проросійському культурництві. Раціональний історичний еволюціонізм освітньої і культурної стратегії Костомарова сучасники і пізніші дослідники часом тлумачили як консерватизм. Д. Сондерс у праці «Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності» загалом висловлюється категорично: «Костомаров упродовж тридцяти років з моменту реабілітації у другій половині 1850-х і до своєї смерті у 1885 був ніким іншим, як звичайним

---

<sup>30</sup> Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 338.

<sup>31</sup> Там само. – С. 331.

<sup>32</sup> Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації: Науково-практична конференція. – Рівне, 1992. – С. 31-32.

пристосуванцем»<sup>33</sup>. Та вся подвижницька праця видатного вченого спростовує це «невтішне» судження. Ю. Пінчук зауважує: «Екстремізм був невластивий М. Костомарову, котрий мав гармонійну і напрочуд багату систему цінностей. Толерантність його духовної структури була основою схильності до великої конструктивної творчої праці».<sup>34</sup>

На нашу думку, М. Костомаров глибоко розумів шляхи захисту й утвердження української мови у тогочасному суспільстві, культивував ідею національної самодостатності українського народу, його самовизначення через мову.

---

<sup>33</sup> Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 24.

<sup>34</sup> Пінчук Ю. Микола Костомаров: людина, вчений, громадський діяч (до 190-річчя народження) // Історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 15.

Наукове видання

Кононенко Петро Петрович,  
Кононенко Тарас Петрович,  
Пономаренко Ангеліна Юріївна

## ТВОРЕЦЬ «КНИГИ БУТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

Відповідальна за випуск *Мельниченко О.А.*

Коректори: *Копкова О.В.,  
Безсмертна Н.С.*

Техн. ред. *Пономаренко А.Ю.*

Макет *Кравченко О.В.*

---

Підписано до друку 19.09.2007. Формат 60х84 1/16. Папір *офісн.*  
Друк оперативний. Ум.др.арк. 2,0. Обл.-вид.арк. 1,9. Тираж 300 прим. Зам. № 29

---

Науково-дослідний інститут українознавства МОН України  
вул. Ісаакяна, 18, м. Київ, 01135